

ALBAN VƏ QRİQORYAN KİLSƏLƏRİNDƏ MEMARLIQ FƏRQLƏRİ

Aysel ABDULLAYEVA,

*Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının
Sənətsünaslıq fakültəsinin V kurs tələbəsi*

AÇAR SÖZLƏR: *Qafqaz Albaniyası, memarlıq, kilsə, absida, qurbangah, Alban
Apostol kilsəsi, qriqoryan kilsəsi.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Кавказская Албания, архитектура, церковь, абсиды,
алтарь, Албанская Апостольская Церковь, Григорианская
Церковь.*

KEY WORDS: *Caucasian Albania, architecture, church, apse, altar, Church of
Caucasian Albania, Gregorian Church.*

Giriş

Memarlıq sənəti və onun inkişafı cəmiyyətin iqtisadi gücü, siyasi quruluşu, eləcə də mədəniyyət və incəsənəti ilə sıx bağlıdır. Xalqların özünəməxsusluğu, yerli iqlim şəraiti və təbii sərvətlər memarlığın inkişafında əsas amil kimi qəbul edilir. Azərbaycan da yerləşdiyi coğrafi mövqeyinə və sadalanan digər amillərə görə zəngin abidələri ilə memarlıq tarixində əvəzsiz yer tutub.

Bəşər tarixi kimi, memarlıq tarixi də mərhələlərə bölünür. Azərbaycan memarlıq tarixinin, demək olar ki, bütün dövrləri araşdırılmışdır. Həmçinin, memarlıq tariximizdə abidələri ilə zəngin olan Qafqaz Albaniyası dövrünün memarlığı da yazılı mənbə və arxoloji qazıntılar nəticəsində öyrənilmişdir. Öncə qeyd edək ki, Qafqaz Albaniyasının sərhədləri şimalda Dərbənddən cənubda Araz çayına, şərqdə Xəzər dənizindən qərbdə İberiya ilə transsərhəd regionda yerləşən Xnarakert (müasir Borçalı ərazisi) qalasına qədər uzanırdı. Əsrlər boyu kiçik dəyişiklər istisna, bura, demək olar ki, Azərbaycan ərazisi olmuşdur. Bu ərazidə yerləşən memarlıq abidələri alban memarlarının peşəkar sənətkarlığı sayəsində özlərinin cəsarətli və yüksək konstruktiv həlli baxımından seçilir.

Keçən əsrin 70-ci illərindən Qafqaz Albaniyası memarlığının tədqiqinə kompleks şəkildə başlanılmışdır. Saleh Qazıyev, Rəhim Vahidov, Cabbar Xəlilov, Rəşid Göyüşov və başqa arxeoloqların Mingəçevir, Şamaxı, Qəbələ və digər yerlərdə apardıqları arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qafqaz Albaniyasının şəhər və mədəniyyətinə dair çoxlu məlumatlar əldə edilmişdir. Bu dövrün memarlıq tarixinin dərinədən öyrənilməsi tarixçilərimiz Ziya Bünyadov, Tofiq Məmmədov, Fəridə Məmmədova və başqalarının əməyi sayəsində mümkün olmuşdur.

Həmçinin Pyotr Dmitriyeviç Baranovskinin yazdığı “Qum və Ləkit kəndlərindəki abidələr” məqaləsi bu tikililərin memarlıq və arxoloji cəhətdən öyrənilməsində böyük rol oynamışdır. Qum bazilikası və dairəvi məbədin öyrənilməsi ilə Baranovski ilk dəfə Azərbaycan

elminə Xristianlıq memarlığı mövzunu açmışdır. Baranovski ilə təxminən eyni vaxtda İvan Şəblikin də bir neçə alban məbədini (Gəncəsər (müxtəlif mənbələrdə Qazansar və Xəznədağ kimi də qeyd edilir), Yuxarı Əskipara və başqa məbədlər) tədqiq etmişdir.

Qafqaz Albaniyası memarlığı ilə bağlı daha geniş araşdırmaları Davud Axundov həyata keçirmişdir. Qafqaz Albaniyasının bütperəstlik və Xristianlıq dövrü memarlığının ilk tədqiqatçısı olan D.Axundov memarlıqda bu istiqamətin əsasını qoymuşdur. Onun “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan memarlığı” (1986, rus dilində) adlı monoqrafiyasında Qafqaz Albaniyası dövründə Azərbaycan memarlığının inkişaf mərhələləri araşdırılmışdır.

Alban abidələrinin tədqiqatçılarından biri də Rəşid Göyüşov olmuşdur. O, Qarabağda arxeoloji tədqiqat işlərini ardıcıl şəkildə davam etdirmiş, Alban katolikosluğunun iqamətgahı olan, həmçinin alban memarlığının incisi sayılan Xəznədağ (Gəncəsər/Qanzasar) məbədində apardığı tədqiqatlar nəticəsində özünün “Qanzasar məbədinin dini, etnik mənsubiyyətinə dair” adlı məqaləsini yazmışdır. Bu məqalə Qanzasarı erməni abidəsi hesab edən, hətta onu erməni memarlığının incisi adlandıran erməni alimlər arasında böyük narazılığa səbəb olmuş, buna görə də 1970-ci illərdə erməni elmi ədəbiyyatında ciddi tənqidlərə məruz qalmışdır.

Alban memarlığı çox böyük zəhmət və çətinliklər hesabına tədqiq edilmişdir. Buna ilkin səbəb kimi həmin abidələrin çoxunun ya sıradan çıxması, ya da, ümumiyyətlə, dağılması olmuşdur. Bu, əsasən, erkən orta əsrlər dövründə tikilən memarlıq abidələrinə aiddir. Onların əksəriyyəti arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzə çıxmışdır. Həmin dövrdə tikilələrin çoxu taxtadan inşa edilmiş, gil və ya saman qarışıq əhəng məhlulu ilə süvanmışdır. Sonrakı dövrlərdə taxta kilsələr daş və kərpic kilsələrlə əvəz edilmişdir. Taxta kilsələr haqqında məlumatları isə yalnız mənbələr vasitəsilə əldə etmək mümkün olmuşdur. Xristianlığın Qafqaz Albaniyasında dövlət dini kimi elan edilməsindən sonra köhnə məbədlərin xristian dininə uyğunlaşdırılması və yeni məbədlərin inşasına başlanılmışdır.

Qafqaz Albaniyası memarlığının inkişafı 3 mərhələyə bölünür. Birinci mərhələ IV-VII, ikinci mərhələ VIII-X, üçüncü mərhələ isə XI-XIV əsrləri əhatə edir [1, s.8-9].

IV-VII əsr memarlığı. IV əsrdən Xristianlığın dövlət dini elan edilməsindən sonra çoxsaylı dini tikilələrin inşasına başlanılmış, həmçinin köhnə məbədlərə əlavələr edilərək onlar da xristian kilsəsinə çevrilmişlər. Dəyişikliklərə məruz qalmış abidələrə misal kimi, Ləkit, Kilsədağ, Mamrux, Mingəçevir kilsələrini göstərmək mümkündür. Yeni inşa edilən məbədlərin memarlığında isə əvvəlki politeist məbədlərin üslubu əsas götürülmüşdür. Beləliklə, Qafqaz Albaniyasında bir və üçnefli zal məbədləri inşa edilmişdir.

Qeyd edək ki, dini memarlıqda birnefli zal kompozisiyaları uzunmüddətli ənənəyə malik olmuşdur. Yerli inşaat materiallarından istifadəyə imkan verən sadə və aydın konstruktiv həll, şərq-qərb oxunu vurğulayan və ibadətə gələnlərin nəzərini qurbangaha (altar) yönləndirən kompozisiya strukturu yeni ideologiyanın tələblərinə yaxşı cavab verirdi [1, s.13]. Bu birnefli kilsələr də iki yerə ayrılır: böyük birnefli bazilikalar və çox da böyük olmayan tağlı zal kilsələri. Böyük birnefli bazilikalar düzbucaqlı zal və altarlardan ibarətdir. Kompozisiya baxımından binanın memarlıq, dini baxımdan dominantı olan və ibadət ayininin keçirildiyi altar hissə fərqlənir. Birnefli bazilikalara Mingəçevir məbədləri, Gavurqala kilsəsi, Kəlbəcər rayonunun

Vəngli kəndi ərazisində yerləşən erkən orta əsrlərə aid Xudavəng monastır kompleksinə daxil olan qədim bazilika aiddir. Böyük tağlı zal kilsələrinə misal kimi, Calut monastırındakı qədim bazilika, Qızılkilsə və s. göstərmək olar.

Xristianlığın geniş yayılması nəticəsində VI əsrdən etibarən məbədlərin memarlıq baxımından zənginləşdirilməsinə ehtiyac yaranmışdır. İnşaat texnikasının inkişafı divarların qalınlığının azaldılmasına imkan verir, tağ və tavanların düzülüyünün artırılması üçün isə pilyastrlara söykənən əlavə tağlar tikilirdi. Divarların pilyastrlar vasitəsilə dərinləşdirilmiş hissələri də tağ şəklində həll edilirdi. Məbədlərin plan quruluşunda heç bir dəyişiklik baş verməsə də, daxili məkan genişlik, divarlar isə daha da plastik görünüş qazanmışdır.

İlkin mərhələdə tağlı tavanlarla yanaşı, qədim düz tavanlardan da istifadə olunmasına baxmayaraq, sonradan tədricən düz taxta tavanlara rast gəlinmir. Erkən xristian məbədləri nümunə olaraq istinad etdikləri qədim politeist məbədləri kimi şərq fasadında çıxış əmələ gətirən tikiliyə bitişik çıxıntıya (apsida) malik olmuşdur (Mingəçevir kilsə kompleksinə daxil olan məbədlər), sonradan qurbangah (altar) hissəsi də məbədin ümumi düzbucaqlı çərçivəsinə daxil edilmişdir. Calut və Gavurqalanı buna misal göstərmək olar. Erkən orta əsrlər memarlığının ən mühüm nailiyyətlərindən biri ilk dəfə Mingəçevir kilsələrində meydana gələn, sonradan Qafqaz Albaniyası memarlığında müxtəlif formalarda ortaya çıxan (Xudavəng, Əyriyəng və s.) altarn yanında yerləşdirilən əlavə məkanlardır.

VIII-X əsr memarlığı. Ərəb istilasından sonra VIII əsrdə İslam dininin Azərbaycanda geniş yayılması, IX əsrin ortalarından Azərbaycan və Arranda feodalizmin inkişafının yeni mərhələyə qədəm qoyması nəticəsində Qafqaz Albaniyası ərazisində yaşayan xalqların sosial-siyasi və mədəni həyatının inkişafı, o cümlədən memarlığın təkmilləşdirilməsi üçün şərait yaranmışdır. Bu dövrdə baş verən siyasi hadisələr, eyni zamanda Xristianlığın dövlət səviyyəsində statusunun itirilməsi Qafqaz Albaniyasında dini memarlığın iqtisadi və siyasi əsasını dəyişdirmişdir. Bu dövrdə Qafqaz Albaniyası ərazisində xristian dini abidələrinin dağlıq ərazilərdə daha çox cəmlənməsi, dini memarlıq nümunələrinin ölçülərində ciddi azalmaların baş verməsi və əksər alban abidələrinin diqqət çəkməyən sadəliyi ilə xarakterizə olunur [1, s.67].

Arran, o cümlədən Şirvan ərazisində Qafqaz Albaniyasının qədim və erkən orta əsrlərə aid incəsənətini özündə ehtiva edən xristian və İslam memarlığı bir-biri ilə qarşılıqlı təsir mühitində inkişaf etməyə başlamışdır. Bu təkcə çoxəsrlik memarlıq-inşaat ənənəsi ilə deyil, həm də iqtisadi, siyasi və etnik birləşmənin doğurduğu tələbdən irəli gəlirdi. Həmçinin sonrakı dövrün memarlıq və incəsənətində qədim inancların da təsiri hiss olunur. Belə spesifik inkişaf, o cümlədən digər amillər memarlıqda özünəməxsusluq və orijinallığı təmin edir.

VIII-X əsr memarlığında dini tikililərdə günbəzli kilsələr üstünlük qazanmışdır. Yeni məbədlərin inşasında mərkəzi günbəzli və uzun bazilika tiplərinin birləşdirilməsi cəhdləri müşahidə olunur. Daha əvvəlki dövrlərdə formalaşmış müxtəlif məbəd tiplərinə xas memarlıq elementi və formalarının bir tikilidə birləşdirilməsi nəticəsində kompozisiyanın mürəkkəbləşməsinin şahidi oluruq.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu dövrdə ən geniş yayılmış tip tağbənd zallı kilsələr

olmuşdur. Ərəb istilasından əvvəlki dövrə aid birnefli bazilikalarla müqayisədə, onların ölçüləri qəfildən kiçilir. Eyni zamanda ilkin kompozisiyanın digər memarlıq tiplərinə xas olan əlavə yerlər və elementlərlə mürəkkəbləşdirilməsi ənənəsi də müşahidə olunur. Bu tip tikililərə nümunə kimi Xocavənd rayonunun Binə kəndi yaxınlığındakı tərədə yerləşən Qırmızı kilsəni göstərmək olar.

Bu dövrün dini kanonları kilsələrdə (əsasən monastır kilsələri) künc otaqları və dyakon otağının olmasını tələb edirdi. Buna görə də tağbənd zallı kilsələrdə yan otaqların inşasına başlanılır. Altar apsidası yanında köməkçi tikililərin inşası VIII-X əsrdə geniş yayılsa da, ərəb istilasından əvvəlki dövrdə də Qafqaz Albaniyası memarlığında bu cür tikililərə (Gavurqala kilsəsi və Mingəçevir kompleksindəki IV məbəd) rast gəlmək mümkündür. IX əsrdən etibarən dağılmış və zədələnmiş erkən orta əsr kilsələri bərpa edilərkən onlara yan otaqların əlavə edilməsi üçün müxtəlif variantlardan istifadə olunurdu. Buna misal kimi, Xudavəng monastırındakı qədim birnefli bazilikada yan otaqların qurbangah ətrafı divarların çapılması nəticəsində divar dərinliyində yerləşdirilməsini göstərə bilərik. Başqa nümunəyə əsasən isə kiçik zal kilsələrin həcmnin böyüdülməsi üçün onlara qərb tərəfdən və tikilinin eni boyunca düzbucaqlı formalı yan otaqlar əlavə edilirdi. Bununla da Qafqaz Albaniyası memarlığı üçün xarakterik olan özünəməxsus memarlıq kompozisiyası (Əyriyəng kilsəsi, Vaquas və Qırmızı monastırların əsas kilsəsi) yaranmışdır.

Bu dövrdə Ağdam rayonunun Ballıqaya kəndi ərazisində yerləşən tarixi Kiçan monastırının baş kilsəsini Əyriyəng və bu formada digər alban kilsələrindən fərqləndirən əsas cəhət onun yan otaqlarının əsas kilsə həcminə birləşdirilməsi nəticəsində planda kilsə binasının xaçvari forma almasıdır. Alban memarlıq abidələrini tədqiq edən professor Gülçöhrə Məmmədova qeyd edir ki, cənub və şimaldan əsas kilsə binasına əlavə edilmiş yan otaqlı, tağtavanlı zal kilsələri yalnız Qafqaz Albaniyası memarlığı üçün xarakterik olub, qonşu xalqların memarlığında buna rast gəlinmir. Həmçinin G.Məmmədova bildirir ki, Qafqaz Albaniyasında bu memarlıq formasının yaranması və inkişafı erkən orta əsrlər dövründən birnefli zal kilsələrinin bütün ölkə ərazisində geniş yayılması, sonradan ölkədə Xristianlığın tələblərinə uyğun olaraq dəyişdirilməsi ilə əlaqədardır. Nalvari apsidaları, inşa texnikası və bir sıra digər xüsusiyyətlərinə görə bu tip kilsələr V-VII əsrlər Qafqaz Albaniyası kilsələri ilə yaxınlıq təşkil edir. Kompozisiyanın mürəkkəbləşdirilməsi, yeni otaqların əlavə edilməsi və memarlıq elementlərinin artırılması isə IX-XI əsrlər xristian memarlığının ümumi inkişaf prinsiplərinə uyğundur.

IV-VII əsrlərdə Qafqaz Albaniyası memarlığında əsas mövqə qazanmış bazilika tipli abidələr VIII-X əsrlərin əksər dini tikililərində də mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, Azərbaycanda uzunömürlülük qazanan bazilika tipli memarlıq forması XIX əsrə kimi inşaat təcrübəsində istifadə edilmiş, ölkədə formalaşan İslam memarlıq məktəblərinə də təsir göstərmişdir. Bu ərazidəki bir çox qədim məscidin məhz bazilikal plana malik olması təsadüfi deyildir. Lakin İslam abidələrində (Ordubad və Şamaxının Cümə məscidləri, həmçinin Şəki-Zaqatala bölgəsindəki qədim məscidlər) bazilikal plan xristian memarlığından daha fərqli həcm-məkan və konstruktiv həll xüsusiyyətlərinə malikdir.

Bundan başqa, VIII-X əsrlər Qafqaz Albaniyası memarlığı regionda bir neçə “azad

xaç” tipli kilsə ilə də təmsil olunur. Bu tikililər qonşu xalqların “azad xaç” tipli kilsələri ilə ümumi kompozisiya həllinə malik olsalar da, planlaşdırma və həcm-məkan xüsusiyyətlərinə görə onlardan ciddi şəkildə fərqlənir. Qafqaz Albaniyası memarlığında qismən öyrənilmiş və tədqiq edilmiş “azad xaç” tipli kilsələrə nümunə kimi Zaqatala rayonunda yerləşən Qəbizdə, Gədəbəy və Şəkinin Orta Zəyzid kəndindəki Zəyzid kilsələrini göstərmək olar.

Dini tikililərin memarlıq kompozisiyasının zənginləşdirilməsinə cəhd IX-XI əsrlərdə özünü kiçik, sadə kilsələrin memarlıq quruluşuna dəyişikliklər edilməsində daha çox büruzə vermişdir. Bu ənənə yalnız məbədlərin planlaşdırma həllinə aid olduğu tip üçün xarakterik olmayan elementlərin əlavə edilməsi ilə deyil, həm də ilkin uzadılmış plana günbəz artırılması ilə müşayiət olunur. Hələ VII əsrdə Qafqaz Albaniyasında zal-günbəz formalı kilsələr inşa edilirdi. Bunun ən unikal nümunələrindən biri Şəkiddəki Kiş kilsəsidir. Sonradan günbəzli kompozisiyanın tələblərinə uyğun olaraq tağtavanlı zal kilsələrinin planı qısalır və bu proses XII-XIII əsrlərdə kvadrata yaxın plana malik zal-günbəz tipli kilsələrin meydana çıxması ilə nəticələnir. Keçid dövründə günbəzli zal ideyası yerli memarlar tərəfindən müxtəlif variantlarda həll edilirdi. Misal kimi, Qazax rayonunun Alpout və Daşsalahlı kəndləri arasında yerləşən Avey monastırının baş kilsəsini qeyd etmək olar.

XI-XIV əsr memarlığı. Azərbaycanda bu dövrün memarlığı özünəməxsus inkişafı ilə seçilir. Həmçinin bu dövrdə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani, Əhməd Məhəmməd oğlu, Mahmud Səd oğlu və digərləri tərəfindən yaradılan möhtəşəm memarlıq kompozisiyaları günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. XII-XIII əsrlərdə bütün Ön Asiyada olduğu kimi, Azərbaycanda da şəhər mədəniyyətinin çiçəklənməsi müşahidə olunur. Şərqi renessansı adını almış həmin dövrün memarlığı müxtəlif tipli abidələrlə dövrümüzdə çatmışdır. Müdafiə qurğuları həm kiçik möhkəmləndirilmiş qalalar, həm də şəhərlərin ətrafında mürəkkəb istehkam qurğuları şəklində tikilirdi. Dini binalar - məscidlərlə yanaşı, karvan yollarından çox da uzaq olmayan, müqəddəs yerlərin yaxınlığında yerləşən xanəgah - müsəlman qonaq evləri geniş yayılmışdı. Dövlət və din xadimlərinin məzarları üzərində orta əsr memarlıq abidələrinin böyük qrupunu təşkil edən çoxsaylı türbələr tikilirdi. XI-XIV əsr Alban memarlığına gəlcə, alban xristian mədəniyyəti də yüksələrək yeni çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı və Azərbaycanın memarlıq xəzinəsinə daxil olan çoxlu sayda memarlıq abidələri yaranırdı. Qarabağın alban knyazları sarayların, müdafiə və dini qurğuların tikintisi ilə yanaşı, monastırların tikilməsinə çoxlu vəsait sərf edirdilər. Monastırlarda dini, ictimai və memorial tikililər yaradılırdı. Bu komplekslər ayrı-ayrı vilayətlərin mədəni və ictimai həyatının mərkəzi idi.

1216-cı ildə alban knyazı Həsən Cəlal və onun anası Hurişahın göstərişi ilə tikintisinə başlanılan və 1238-ci ildə başa çatdırılan Gəncəsər monastırı böyük tarixi və memarlıq əhəmiyyətinə malikdir. Monastır əsrlərboyu (1836-cı ildə Alban katolikosluğu ləğv olunaraq Eçmiədzinə birləşdirilənə qədər) Alban katolikosluğunun mərkəzi olmuşdur. Monastırın baş kilsəsi küncələrində dörd sovməəsi olan xaçvarı-günbəzli tikilidir. Kilsənin fasadı arkatura ilə tərtib olunmuşdur, günbəzin barabanı isə xüsusilə zəngin işlənmiş, heykəltəraşlıq formaları və oyma daş naxışlar ilə əsl incəsənət əsəridir.

XI-XIV əsrlərdə də tağtavanlı zal kilsələri və bazilika tipli tikililər ən çox müraciət edilən

forma kimi qalmışdır. Bu cür tikililərə əsasən kənd kilsələri, böyük monastır komplekslərinə daxil olan kiçik məbədlər, sovməələr və nartekslər aiddir. Tipoloji vahidlik və ümumi xarici görünüşə baxmayaraq, bu dövrün abidələri daxili fəzanın həllində bir sıra müxtəlifliklərə malikdir. Tağtavanlı zal kilsələri arasında bir və iki apsidalı, yarım dairəvi və düzbucaqlı formaya malik apsidalı, bütöv tağtavan və ya dayaq tağı ilə iki hissəyə bölünmüş tağtavanla örtülmüş müxtəlif tikililərə rast gəlinir [1, s.83]. Bu tipin müxtəlif formalarını Suqovuşan kəndində yerləşən Müqəddəs Yelisey monastırına daxil olan sovməələrin nümunəsində görmək mümkündür.

Qeyd edək ki, düzbucaqlı altar apsidaları Qafqaz Albaniyası memarlığı üçün geniş yayılmış xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir. Müqəddəs Yelisey monastırı ilə yanaşı, bu cür altarlara Ktişvəng, Xudavəng, Yeddi kilsə, Xatirəvəng və digər memarlıq komplekslərində də rast gəlmək mümkündür. Qonşu ölkələrdən fərqli olaraq, bu kompozisiya yalnız kiçik kənd kilsələri üçün xarakterik olsa da, Qafqaz Albaniyası ərazisində tağtavanlı zal kilsələri günbəzli zal kilsələri ilə bərabər səviyyədə istifadə olunmuş və hətta böyük monastır komplekslərinin əsas kilsələrinin inşasında belə, bu tipə üstünlük verilmişdir. Bu dövrdə böyük zal kilsələri ilə yanaşı (Müqəddəs Yelisey monastırında, Kiçan monastırının əsas kilsəsi, Ktişvəng monastırında), həm də kiçik kilsələr inşa edilmişdir. Tərəflərin nisbəti 1:1,5 - 1:2 metr civarında olan və əsas elementlərdən biri kimi altar apsidasının hər iki tərəfində yerləşən nişlər meydana çıxmışdır. İnteryerin həllində müxtəlifliyə müraciət edilmişdir, bu da özünü yarım dairəvi, düzbucaqlı və çoxbucaqlı altar apsidalarının dizaynında büruzə verir. Düzbucaqlı altar apsidaları da yarım dairəvi apsidalar kimi tez-tez istifadə olunmağa başlamışdır.

XI-XIV əsrlərdə birnefli tağtavanlı zal kilsələri ilə yanaşı, alban knyazlıqları ərazisində üçnefli iri bazilikaların da inşası davam etdirilmişdir. Gülçöhrə Məmmədova bunu Qafqaz Albaniyası memarlığının qonşu xristian ölkələrin memarlığından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri kimi təqdim edir. Belə ki, inkişaf etmiş orta əsrlər dövründə qonşu ərazilərdə üçnefli bazilikaların inşası tamamilə dayandırılmış və bu tip tikililərin inşasına dönüş XVII əsrdən başlamışdır.

Üçkilsəli bazilikalar kimi tanınan memarlıq formasına gəlinə, bu daha çox erkən orta əsrlər Gürcüstan dini memarlığı ilə əlaqələndirilir. Gürcüstan ərazisində kifayət qədər geniş yayılmış üçkilsəli bazilikaları bir sıra tədqiqatçılar üçnefli bazilikaların gürcü variantı hesab edir. Tarixən bir hissəsi Qafqaz Albaniyasının Kambisena əyalətinə daxil olmuş Gürcüstanın müasir Kaxetiya bölgəsi də üçkilsəli bazilikaların yayılma arealına daxildir. Buna görə də G.Məmmədova bu memarlıq formasının Qafqaz Albaniyası memarlığı üçün yad olmadığını qeyd edir. Üçkilsəli bazilika formasına nümunə kimi, Zaqatala rayonunun Pipan kəndi ərazisində yerləşən, dövrümüzə qədər çatmış VII-VIII və IX-X əsrlərə aid iki məbədi göstərmək olar.

İki min illik tarixi olan zəngin alban mədəniyyəti Qafqaz xalqlarının - Azərbaycan, Dağıstan, qismən də gürcü xalqlarının mədəniyyətinə daxil olmuşdur. Lakin tarixi Qafqaz Albaniyası ərazisində yerləşən qədim alban memarlıq abidələrinə erməni tarixçiləri öz yazılarını əlavə etmiş, saxtakarlıqla erməniləşdirmiş və bu abidələri özünüküləşdirmişlər. Bu məqalədə də alban memarlığı ilə ənənəvi erməni memarlığı arasındakı fərqlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

Azərbaycanda mövcud olan memarlıq cərəyanları içərisində memarlıq irsinin inkişafında Arran memarlıq məktəbinin xüsusi rolu olmuşdur. Bu məktəbin siması və onun inkişafı, ilk növbədə xristian mənşəli abidələrdə izlənilir. Qafqazda Xristianlığın yayılması I əsrdə müqəddəs Yelisey tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu haqda məşhur alban tarixçisi Moisey Kalankatuklu özünün “Alban ölkəsinin tarixi” əsərində qeyd edir: “Yelisey öz sərəncamına Şərqi (Albaniyanı) alır. Qüdsdən ayrılıb, İrana gedir və oradan Maskut elinə keçir. O, öz təbliğini Çolada başlayır və müxtəlif yerlərdə şagird toplayır”. Müəllif daha sonra bildirir ki, “Müqəddəs Batrik Gisə gəlir, burada kilsə tikdirir və qansız qurban verir. Bu yer Şərqi bütün kilsələrinin və şəhərlərinin başlanğıcıdır və biz şərqlilərə Xristianlığın qəbul edilməsi mənbəsidir”. Azərbaycanda bunun nişanəsi Şəkinin Kiş kəndindəki kilsədir. Qeyd edək ki, bu kilsə nəinki Azərbaycanda, hətta bütün Qafqazda Arran memarlıq məktəbinin bariz nümunəsi olan ən qədim və ilk xristian məbədi sayılır.

Müqəddəs Yeliseyin Albaniyada Xristianlığı yaydığı dövr birinci mərhələ idi. Həvari dövrü adlanan həmin mərhələ həvarilərdən Müqəddəs Faddeyin, Müqəddəs Varfolomeyin və Müqəddəs Faddeyin şagirdi Müqəddəs Yeliseyin adı ilə bağlıdır. Bu dövrü şərti olaraq süryanipərəst dövrü adlandırırlar. İkinci mərhələ III əsrin sonu – IV əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu yunanpərəst mərhələ Maarifçi Qriqorinin və alban hökmdarı Urnayrın adları ilə bağlıdır. Bundan sonra Xristianlıq rəsmi dövlət dini kimi qəbul olunmuşdur. IV əsrdən başlayaraq XIV əsrə qədər Qafqaz Albaniyasında kilsə və monastırların inşası mərhələlərlə həyata keçirilmişdir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, burada Xristianlıqdan öncə atəşpərəstlik və bütəpərəstlik mövcud olmuşdur. Daha sonra isə İslam dini yayılmağa başlamışdır. Bu cür müxtəliflik Arran memarlıq məktəbinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Memarlıq fərqlərini qeyd etmədən öncə vurğulamaq lazımdır ki, Erməni-qriqoryan Kilsəsindən fərqli olaraq, Alban Apostol Kilsəsi öz mənşəyinə görə ilkin dövrdən bilavasitə Yerusəlim Kilsəsi, sonradan isə Yerusəlim patriarxlığı ilə bağlı olub. Bu baxımdan, Alban Apostol Kilsəsi, həmçinin kökü Yerusəlim Kilsəsi ilə bağlı olan Gürcü Kilsəsinə bənzəyir.

Xristianlığın Ermənistanına nisbətən Qafqaz Albaniyasında daha erkən yayılmasını M.Kalankatuklunun əsərində erməni katolikosu Avraamın albanlara ünvanlanmış məktubu sübut edir: “Bizimkindən əzəli olan alban (patriarxı) taxtı əvvəllər bizimlə (ermənilərlə) həmfikir idi”. Başqa bir yerdə deyilir: “Yelisey orada (Albaniyada) təbliğat apardı və Ermənistandan əvvəl orada (Albaniyada) Gis kəndində kilsə tikdirdi. Bu kilsə Şərqi kilsələrinin anası – metropoliya idi”. Başqa bir nümunə: “Yunan təqviminin 43-cü ilində albanların (Xristianlığı qəbul etməklə) maariflənməsindən 270 il sonra ermənilər də maarifləndilər”.

Ermənilərin Xristianlığı daha sonrakı dövrdə qəbul etməsi barədə 1130-cu ildə Gəncə şəhərində anadan olmuş, 1184-cü ildən ömrünün sonunadək Xaçın knyazlarının yanında xidmət etmiş alban salnaməçisi Mxitar Qoş da özünün məşhur “Alban salnaməsi” əsərində göstərir: “... Müqəddəs Yeliseydən müqəddəs Qriqorisə qədər 300 il keçmişdir”.

Həmçinin albanlar tarixən diofizit (yunanca dio – “iki”, fizio – “təbiət” deməkdir), ermənilər isə monofizit cərəyanına mənsub olmuşlar. Lakin ərəb hakimiyyəti dövründə Xilafət Sasanilərin dini siyasətinə analoji siyasət aparmış və xristianlara qarşı Sasani siyasətini davam

etdirmiş, monofizitliyə (monofizitlik V əsrdə yaranmışdır. Yunanca “mono” – “bir”, “fizio” isə “təbiət” deməkdir. İsa peyğəmbərin tək “təbiətini” - ilahiliyini qəbul edir və bununla da, diofizitlərdən fərqlənirlər) üstünlük vermişdir. Diofizitlər isə təqib olunmuşlar. Ərəb xilafətinin hökmranlığından qurtuluş yolunu Bizans imperiyasında görən Alban Apostol Kilsəsi isə VIII əsrin əvvəllərində yenidən diofizitliyə qayıtmaq istəmiş, bu zaman da Erməni-qriqoryan Kilsəsinin məkri ilə üzlaşmışdır. Alban Apostol Kilsəsinin təqib olunmasında, onun sərbəstlik və müstəqillik hüququnun pozulmasında Erməni-qriqoryan Kilsəsi xüsusi rol oynamışdır. Alban Apostol Kilsəsinə özlərinə tabe etmək istəyən erməni katolikosları məqsədlərinə çatmaq üçün xilafətin hərbi dəstəyindən istifadə etmişlər.

Alban Apostol Kilsəsi X əsrin ortalarında diofizitliyə qayıtmış və bir müddət diofizit kilsə kimi fəaliyyət göstərmişdir. Erməni-qriqoryan Kilsəsi ərəb xilafətinin köməyi ilə VIII əsrdən etibarən keçmiş Qafqaz Albaniyasının xristian əhalisini qriqoriyanlaşdırmağa başlasa da, sonrakı dövrdə bir tərəfdən Erməni-qriqoryan Kilsəsi, digər tərəfdən Gürcü Pravoslav Kilsəsi ilə mübarizə aparan Alban Apostol Kilsəsi XIII əsrin ortalarında avtokefallığını bərpa etmişdir. Gəncəsər monastırı Alban Apostol avtokefal kilsəsinin iqamətgahına çevrilmişdir. Lakin Erməni-qriqoryan Kilsəsi XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarının işğalından sonra Alban Apostol Kilsəsinin irsinə sahib çıxmaq məqsədilə öz dindarlarının bölgədə imperiyanın siyasi hakimiyyətinin sosial bazasını təşkil edəcəyinə Rusiya imperiyasını inandıra bilmiş, imperator I Nikolayın 11 mart 1836-cı il tarixli Fərmanını imzalamasında özünəməxsus xidmət göstərmişdir. Nəticədə, Alban Apostol Kilsəsinin maddi-mədəni irsinə nəzarət Erməni-qriqoryan Kilsəsinə keçmiş və ermənilərin Azərbaycanın tarixi torpaqlarına qarşı əsassız iddialar qaldırmaları üçün münbit zəmin yaranmışdır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Asiyanın ilk xristian kilsəsinin (Kiş kilsəsi) Qafqaz Albaniyasında, indiki Şəki rayonun ərazisində Müqəddəs Yelisey tərəfindən tikildiyini göstərən mənbələr var. Kiş kilsəsinin ən maraqlı xüsusiyyətlərindən biri ibadət zalının düzbucaqlı həcminə birləşən yarımşilindrik altar apsidasıdır. Digər bir mühüm cəhət isə yan divarların günbəzaltı hissəsində yerləşən və xaç-günbəz formalı kilsələrin transeptini xatırladan divar tağları əmələ gətirən üçbucaqlı formaya malik hissələrdir. Bu cür psevdotransept nəinki Qafqaz Albaniyası memarlığı, eyni zamanda Qafqaz ölkələri memarlığında unikal haldır.

Qafqaz Albaniyası memarlığında tağtavanlı zal kilsələri arasında bir və iki apsidalı, yarımşilindrik və düzbucaqlı formaya malik apsidalı, bütöv tağtavan və ya dayaq tağı ilə iki hissəyə bölünmüş tağtavanla örtülmüş müxtəlif tikililərə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, düzbucaqlı altar apsidaları Qafqaz Albaniyası memarlığı üçün geniş yayılmış xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir. Düzbucaqlı altar apsidalardan əlavə, yarımşilindrik, çoxşaxəli altar apsidalarına da rast gəlinir. Müqəddəs Yelisey monastırı ilə yanaşı, düzbucaqlı altarlara Ktişvəng, Xudavəng, Yeddi kilsə, Xatirəvəng və digər komplekslərdə də rast gəlmək mümkündür. Erməni memar Murad Makaroviç Asratyan qeyd edir ki, erməni memarlığında da düzbucaqlı altarlara rast gəlinməsinə baxmayaraq, heç bir monastır kompleksində bu cür altarlardan istifadə olunmur. Qafqaz Albaniyasının memarlığında isə inkişaf etmiş orta əsrlər dövründə düzbucaqlı altar apsidaları, demək olar ki, yarımşilindrik apsidalarla paralel istifadə olunmuş və dini memarlıqda

kanon kimi qəbul edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan ərazisində düzbucaqlı altar apsidalarına yalnız Sünikdə rast gəlinir. Sünik də tarixi Qafqaz Albaniyası ərazisinə daxil olmuşdur.

Azərbaycan memarlıq tarixində xüsusi əhəmiyyətə malik olmaqla, alban memarlarının yüksək sənətkarlıq və təcrübəsini əks etdirən dairəvi məbədlər mühüm yer tutur. Dairəvi məbədlər Qafqaz Albaniyasında günbəz memarlığının xüsusi tarixi inkişaf mərhələsini əks etdirir. Belə məbədlər konstruksiya həllini ibtidai yaşayış binalarından almışdır (şəkil 1). Dairəvi məbədlərin xarabalıqları Qəbələ rayonunun Böyük Əmili (Kilsədəğ) (şəkil 2), Zaqatala rayonunun Mamrux (şəkil 3) və Qax rayonunun Ləkit (şəkil 4) kəndlərində aşkarlanmışdır. Ləkit məbədi 1940-cı ildə aşkarlanmışdır. Məbədi ilk tədqiq edən alimlərdən biri - P.D.Baranovski onu V əsrə aid və Cənubi Qafqaz ərazisində tetrakon tipə malik ilk tikililərdən biri kimi xarakterizə etmişdir.

Kilsədəğ dairəvi məbədi 1971-ci ildə arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkarlanmışdır. Üçüncü dairəvi məbəd isə 1974-cü ildə arxeoloji tədqiqatlar zamanı Mamrux kəndi yaxınlığında ortaya çıxmışdır.

Qafqaz Albaniyasının üç dairəvi məbədinin bir sıra xüsusiyyətlərə malik olması onların bir qrupda birləşdirilməsinə imkan verir. Bunlara xarici divarlardan sonra yerləşən dolama hissə, planda dairəvi giriş və günbəzaltı hissənin birləşdirilməsi, çoxyaruslu kompozisiya və kiçik yan otaqların özünəməxsus memarlıq xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar. Hər üç məbədin kompozisiyasının əsasında günbəzaltı konstruksiya və günbəz dayanır, digər memarlıq elementləri məhz bu hissənin ətrafında formalaşdırılır.

Kilsədəğ kilsəsi daha erkən dövrə aid olmaqla, bir qədər bəsit quruluşa malikdir. Onun təsiri ilə sonradan Mamrux kilsəsi inşa edilmişdir. Bunu məbəd binasında girişlərin planlaşdırılması, altar apsidasının yaradılması və günbəzin daha yaxşı struktura malik olması sübut edir. Daha sonrakı dövrdə inşa edilmiş Ləkit kilsəsi əvvəlki iki dairəvi məbəddən fərqlənən müstəqil və daha mükəmməl plana malik olmasına baxmayaraq, Kilsədəğ və Mamrux kilsələrinin təsirini daşıyır. Gülçöhrə Məmmədovanın fikrincə, yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlər bəzi tədqiqatçıların Ləkit kilsəsinin Ermənistan ərazisində yerləşən Göy mələkləri məbədi və yaxud Bana kilsələrinin daha kiçik forması haqqında fikrini təkzib edir.

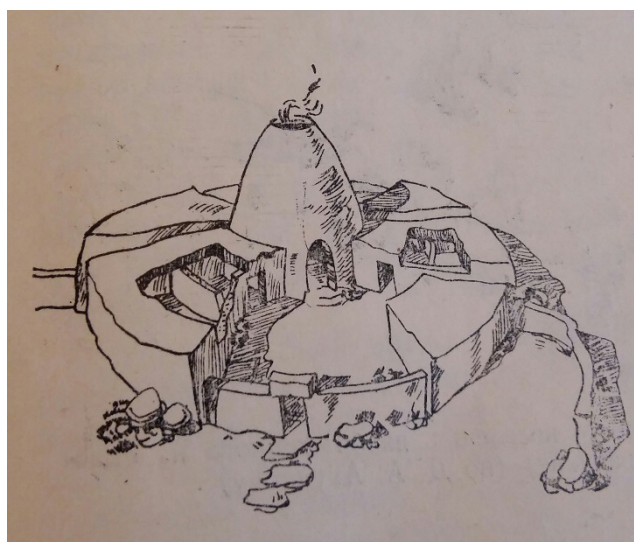
Sovet arxeoloqu, sənətsünası A.L.Yakobson Qafqaz Albaniyası memarlığı ilə erməni memarlığını birləşdirən cəhətlər haqqındakı məqaləsində Mingəçevir kilsə kompleksinə daxil olan bazilikalarla Ermənistanın Ellər (Abovyan) rayonunun Avan kəndində yerləşən Avan bazilikasını müqayisə etmişdir [2, s.3]. Tədqiqatçılar indiki məbəd binasının hansısa qədim bir məbədin özülləri üstündə inşa olunmasını qeyd edirlər. Məbəd ərazisində arxeoloji tədqiqatlar zamanı qərb divarı yaxınlığından xüsusi ornamentli naxışlarla bəzədilmiş inşaat materialları və incə yonulmuş daşlar tapılmışdır. Binanın indiki qalıqları iki hissəli platforma üzərində yerləşmişdir. Günbəz və tavan uçduğundan divarlara ağırlıq düşmədiyindən salamat qalmışdır. Düzbucaqlı plana malik olan bazilikanın mərkəzi qübbəsinin üstünün səkkizüzlü piramida şəkilli örtüklə tamamlanması güman edilir. Məbədin dörd yarım dairəvi apsisi olub və daxildən məbədin üç küncündə üçbucaq şəkilli kiçik hücrələr yerləşdirilib. Məbəd 1940-1941, 1956-1966 və 1968-ci illərdə ermənilər tərəfindən “bərpa” edilmiş və bu zaman məbədin ilkin

memarlığına yad olan elementlər binaya əlavə edilməklə yanaşı, məbədin divarlarında süni olaraq erməni dilli kitabələr də yaradılmışdır. Yakobson Avon məbədinə erməni məbədi kimi qələmə vermişdir.

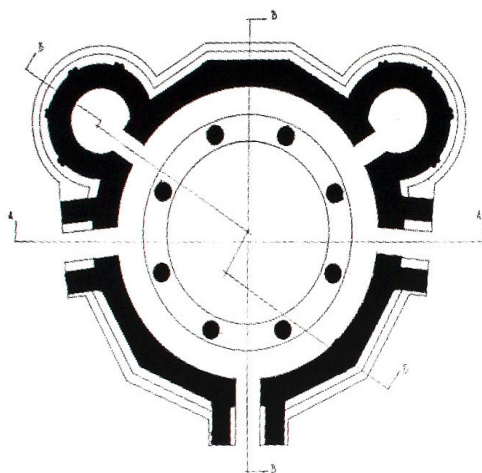
Digər fərqli cəhət Qafqaz Albaniyası abidələrinin interyer və eksteryerində günəş, həyat ağacı, insan, heyvan, quş və s. simvollarına rast gəlinməsidir. Belə simvolları Qəbələ, Qax, Zaqatala, Gədəbəy, Daşkəsən, Tovuz, Qazax və Qarabağın monastırları üzərində izləmək mümkündür. Bu, Qafqaz Albaniyası əhalisinin Xristianlıqdan əvvəl atəşpərəstlik və büt-pərəstliyə etiqad etməsindən qaynaqlanır.

Qafqaz Albaniyasında kilsə və monastırlarla yanaşı, inkişaf etmiş xaçdaşları, qəbirüstü xatirə və memorial abidələr üzərində həkk olunmuş dekorativ tətbiqi sənət nümunələrini xüsusi vurğulamaq gərəkdir. Burada səkkizgüşəli rozetka-planetlər, həmçinin adi və ya çevrilmiş aypara formalı ay simvolikası üstünlük təşkil edir. Üzərində atəşpərəstlik, büt-pərəstlik və s. inanclarla əlaqəli dini simvollar əks olunan stella və xaçdaş abidələrə Qafqazın qədim məzarlıqlarında, monastır və kilsələrinə rast gəlinir. Xaç Xristianlıqdan öncə günəş, məhsuldarlıq, həyat rəmzi hesab edilmişdir. Göründüyü kimi, bu simvol və rəmlər qarşılıqlı sintez əsasında bir neçə dinin təsiri altında təşəkkül tapmışdır. Qafqaz Albaniyasına məxsus xaçdaşlarının erməni xaçkarlarından fərqi də bundadır. Məsələn, erməni xaçkarlarında bədii kompozisiyanın mərkəzindəki xaç hakim mövqedə dayanır [3, s.159]. Alban xaçdaşlarında isə xaç ümumi kompozisiyanın daxilində bir neçə xaça bölünərək ornamentlərə qarışır (şəkil 5 və 6). Bunu qanadlı, çatma tağlı, taxçalı, aşağısı nazik və yuxarıya doğru genişlənən, yuxarısı yarım daire ilə tamamlanan formalı xaçdaşlarda görə bilərik. Bu cür ornament həllinə Yelisey monastırının divarında da rast gəlinir (şəkil 7).

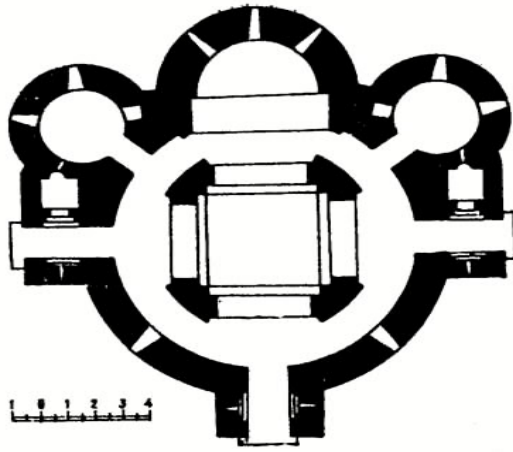
Beləliklə, erməni xaçkarlarının obrazı yalnız xristian dininin bədii qanunauyğunluğuna tabe olubsa, alban xaçdaşları əsrlərboyu xalq etiqadı əsasında yaranan bədii simvolların, memarlıq və incəsənətin üzvi sintezini təcəssüm etdirir. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, Qafqazda yaranan memarlıq irsinin erməni mədəniyyətinə heç bir aidiyyəti yoxdur.

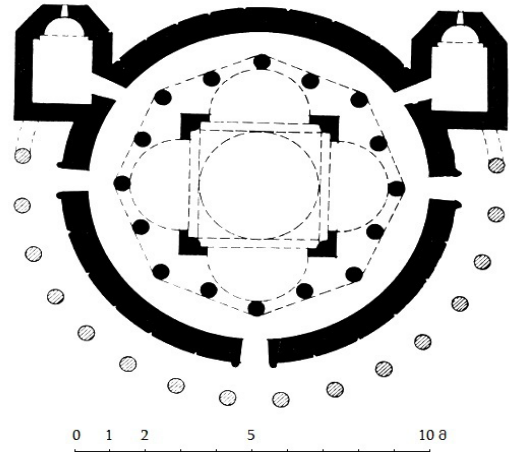
Şəkil 1

Kilsədağ məbədinin planı. Şəkil 2

Mamrux məbədinin planı. Şəkil 3

Ləkit məbədinin planı. Şəkil 4

*Xudavəng monastır kompleksi ərazisində
kilsə zənginin aşağısında yerləşdirilmiş
qoşa alban xaçdaşı. Şəkil 5*

Erməni xaçları. Şəkil 6

Müqəddəs Yelisey məbədindən fraqment. Şəkil 7

ƏDƏBİYYAT

1. Мамедова Гюльчохра. Культурное зодчество Кавказской Албании (IV-XIV вв.). Баку: ЭЛМ, 1997.
2. Анатолий Леопольдович Якобсон. Архитектурные связи Кавказской Албании и Армении. 1977.
3. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi. Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi. Bakı: Şərq-Qərb, 2019.
4. Ахундов Давуд. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986.
5. Рзаев Насирулла. Искусство Кавказской Албании: IV в. до н.э.-VII в. н.э. Баку: ЭЛМ, 1976.
6. Ахундов Давуд. Пути развития круглых храмов Азербайджана. Баку: АИСИ, 1976.
7. https://az.wikipedia.org/wiki/Qafqaz_Albanias%C4%B1n%C4%B1n_memar%C4%B1n%C4%9F%C4%B1?fbclid=IwAR0jAzqSJ7xD_Q7K08FCVZsfDO0pLwCF4hzaXFeY7AJjHA5YLSzx90Nb974

Айсель Абдуллаева

АРХИТЕКТУРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ АЛБАНСКОЙ И ГРЕГОРИАНСКОЙ ЦЕРКВЕЙ

РЕЗЮМЕ

Архитектурные памятники играют большую роль в изучении истории Кавказской Албании которые построены в этот период. В статье проанализированы архитектурные памятники кавказского албанского наследия по периодам, отмечены архитектурные различия албанских и григорианских церквей. Исторически и сегодня армяне пытаются фальсифицировать материальное и культурное наследие истории Кавказской Албании и «присвоить» Албанию. Основная цель армян - полностью отрицать албанское наследие и тем самым показать христианские памятники на территории Азербайджана как исторические образцы «Восточной Армении». Исследования еще раз доказывают, что архитектурные особенности албанских памятников и григорианских церквей совершенно разные. В качестве архитектурных отличий подчеркивались прямоугольные алтарные апсиды (полукруглые, многогранные алтарные апсиды), круглые типы храмов, а также орнаменты, используемые во внутренней и внешней части храмов.

Aysel Abdullayeva

ARCHITECTURAL DIFFERENCES BETWEEN ALBANIAN AND GREGORIAN CHURCHES

Summary

Architectural monuments play a significant role in the study of the history of Caucasian Albania which were built during that period. Architectural monuments that belong to the heritage of Caucasian Albania are analysed by periods and architectural differences between Albanian and Gregorian churches are noted. Historically and today, Armenians attempt to falsify the material and cultural heritage of the history of Caucasian Albania and “appropriate” Albania. The main goal of the Armenians is to completely deny the Albanian heritage and thereby to present Christian monuments in the territory of Azerbaijan as historical samples of «Eastern Armenia». Once again research shows that the architectural features of Albanian monuments and Gregorian churches are completely different. As architectural differences, the article highlights rectangular altar apses (semi-circular, polyhedral altar apses), round types of temples, as well as ornaments used in the inner and outer parts of temples.